

آسیب‌شناسی گرافیک محیطی و نمادشناسی گلزار شهدا^۱
(مطالعه موردی: گلزار شهدای دانشگاه‌های شهر تهران)

سمیرا حدادی اصل^۲؛ عفت‌السادات افضل طوسی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۸/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۱/۲۳

چکیده: یکی از مهم‌ترین مسایل اجتماعی در جوامع امروزی مسایل آموزشی و انتقال مفاهیم و ارزش‌های اجتماعی از نسلی به نسل دیگر است. تا با انتقال ارزش‌های جامعه، بتوان آینده جوامع را تضمین نمود. یکی از ابزارهای آموزش اجتماعی، هنر گرافیک محیطی است که می‌توان از آن با رویکردهای متفاوت در راستای پیام‌رسانی، فرهنگ‌سازی، تبلیغات، هدایت و راهنمایی، ارتقای کیفیت محیط شهر، تلطیف آن و بسیاری موارد دیگر هم‌چون آموزش عمومی استفاده نمود. از این‌رو با توجه به رویکرد آموزشی گرافیک محیطی، جمهوری اسلامی ایران اقدام به طراحی گرافیک محیطی گلزار شهدا نموده است. بدین‌منظور در پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیلی و توصیفی کوشش شده است تا به آسیب‌شناسی گرافیک محیطی گلزار شهدای دانشگاه‌های شهر تهران پرداخته و در راستای آموزش‌های صحیح، چگونگی برقراری ارتباط پیرامونی با مخاطبان، هدایت و راهنمایی در گلزارها بررسی شود. براساس یافته‌های پژوهش، برنامه‌ریزی‌ها، هزینه، کارکرد و موارد ویژه اختصاص داده شده برای گلزارها، به لحاظ اصول طراحی گرافیک محیطی و دو اصل ردیابی و یکسان‌سازی و دیگر موارد اصولی، متناسب با جایگاه شهدا، طراحی نشده است.

واژگان اصلی: طراحی گرافیک محیطی، شهید، یادمان، گلزار شهدا.

۱- این پژوهش به‌دست‌آمده از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد تحت‌عنوان «بررسی گرافیک محیطی گلزار شهدا: مطالعه موردی شهدای دانشگاهی و کشف‌الشهدای سطح شهر تهران» در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران غرب (۱۳۹۵) است.

۲- دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد رشته ارتباط تصویری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران غرب (رایانامه: shaddadia@yahoo.com)

۳- دانشیار دانشگاه الزهرا (سلام الله علیها) و نویسنده مسئول (رایانامه: afzaltousi@alzahra.ac.ir)

مقدمه

جمهوری اسلامی ایران در تاریخ پرفراز و نشیب خود شاهد جنگ‌های متعددی بوده است. به‌ویژه جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران شهدای بسیاری داشته که برای این سرزمین بسیار ارزشمند و دارای جایگاه ملی و معنوی بسیار والایی است. از روزگاران بسیار دور در تمامی قرون و اعصار و جوامع و تمدن‌های گوناگون، جایگاه ارزشمندی برای از خودگذشتگی افراد برای سرزمین و اعتقاداتشان وجود داشته که از آن مفاهیم می‌توان به الگوهای هم‌چون شهید، شهادت و ایثار اشاره نمود (علی‌مرادی، ۱۳۸۹). طبیعی است که یکی از شیوه‌های حفظ و انتقال این مفاهیم ارزشمند، توجه به بزرگداشت‌ها، طراحی یادمان‌ها، یادبودها و در معرض دید مخاطبان، قراردادن آن‌هاست. یکی از بارزترین این مصداق‌ها، گلزار شهدا در کشور است که هم‌چون یک موزه می‌تواند در حفظ و انتقال ارزش‌های والای انسانی به مخاطبان جامعه موثر باشد. از این‌رو پژوهش حاضر به بررسی طراحی گلزار شهدای دانشگاه‌ها با توجه به اصول گرافیک محیطی و تجسم بصری و نمادین ارزش شهید پرداخته است و پژوهش درصدد پاسخ به سوال‌های ذیل است:

- آیا در طراحی گلزار شهدا اصول گرافیک محیطی و نمادشناسی متناسب با جایگاه شهدا در نظر گرفته شده است؟

- آیا با توجه به مفهوم مشترک "شهید وطن" در این گلزارها، طراحی مشترک و یا نمادهای یکسان دیده شده است؟

برای پاسخ به سوالات فوق، علاوه بر استناد به منابع کتابخانه‌ای، از ۲۴ گلزار شهدا (وبگاه کمیته جستجوی مفقودین) واقع در دانشگاه‌های شهر تهران، بررسی و عکس‌برداری گردیده است. البته با در نظر گرفتن محدودیت‌هایی نظیر مسائل حفاظتی و ممنوعیت در عکس‌برداری از فضاهای نظامی - امنیتی، همانند دانشگاه‌های امام محمدباقر(علیه‌السلام)، دانشگاه پلیس، دانشگاه افسری امام علی(علیه‌السلام) و ... دسترسی به برخی از این منابع قابل استناد، میسر نگردید.

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی پژوهش**بررسی واژه شهید در فرهنگ لغات ایران**

در این بخش واژه شهید در متون مرجع مورد مقایسه قرار گرفته و به جامع‌ترین آن‌ها اشاره می‌گردد:

لغت‌نامه دهخدا: در این لغت‌نامه واژه شهید به این صورت آمده است: "شهید". ش (ع ص،) کشته در راه خدا. (ترجمان البلاغه) (دهار) (مذهب الاسماء). کشته شده در راه خدا. آنکه به شهادت دست یافته بود در راه خدا. کشته شده بی‌قصاص و دیت. کشته شده در راه خدای بدان جهت که ملائک رحمت او را حاضر شوند یا آنکه ... تعالی و فرشتگان او شاهدند از برای او بهشت یا آنکه او از جمله‌ی آن کسانی است که شاهدی از آن‌ها طلب کرده خواهد شد در روز قیامت بر امت های گذشته، یا آنکه افتاده است بر شاهده، یعنی زمین یا آنکه زنده و حاضر است نزد پروردگار خدای را. شهداء. (از منتهی الارب) (از کشف اصطلاحات الفنون). کسی که در راه خدا و در راه خدمت به مدینه کشته شده باشد. (ناظم الاطباء). کشته شده‌ی بی‌گناه یا در راه خدا (غیاث اللغات)" (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴۶۲۹).

فرهنگ فارسی معین: "ش) [ع.] (ص.) حاضر، شاهد، عالم به غایب، یکی از اسماء خدا، کشته شده در راه خدا و دین" (محمد معین، ۱۳۷۶: ۲۱۰۰).

فرهنگ فارسی عمید: "آنکه چیزی از علم وی پنهان و پوشیده نیست، یکی از نام‌ها [صفت] خدا، کشته شده در راه خدا، امین در گواهی دادن" (عمید، ۱۳۶۹: ۱۳۳۵).

واژه شهید در قرآن کریم

در مقام کلمه شهید و جایگاه آن معانی و تفسیر بسیار موجود است، ولی در پژوهش حاضر به قسمتی از آن بسنده می‌شود:

شَهِدَ؛ ریشه فعل شهید در قرآن که از کلمه شَهِدَ گرفته شده است؛ به معنی یافت، دید، گواهی داد (شوشتری، ۱۳۷۴: ۲۵۱)، از آن جمله آیه‌ی: (فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ) (بقره/ ۱۸۵)، پس هر کس این ماه را درک کرد باید روزه‌اش را بگیرد (طباطبائی، ۱۳۸۹: ۵)، (حَتَّى إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ) (فصلت/ ۲۰)، وقتی به آن می‌رسند، به آنچه می‌کردند گواهی می‌دهد، (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۶۴)، (قَالُوا لَجُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ) (فصلت/ ۲۱) آن‌ها به پوست‌های نشان می‌گویند: چرا برضد ما گواهی دادید؟ (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۶۵).

شهود؛ بینندگان، گواهی‌دهندگان (وَهُمْ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ) (البروج/ ۷) و آنچه را با مومنان انجام می‌دادند (با خونسردی و قساوت) تماشا می‌کردند، اشاره به تماشاچی دارد، (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۳۴۶).

شاهد؛ بیننده، گواه، نشان دهنده (و شاهد و مشهود) (البروج / ۳)، شاهد؛ هرگونه گواه را شامل می‌شود و مشهود؛ هرچیزی را که بر آن گواهی می‌دهند و هر دو به صورت نکره آمده که اشاره به عظمت این شاهد و مشهود است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۳۴۵).

واژه شهید یکی از واژه‌های قرآنی مورد توجه مفسرین است. در کلام خداوند، شهید به‌عنوان شاهد و گواه بر اعمال مردم در آخرت آمده و خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْزُقُونَ» (آل عمران/۱۶۹)، البته شهیدان راه خدا را مرده مپندار بلکه (به حیات ابدی) زنده‌اند و در نزد پروردگارشان متنعم خواهند بود (الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۵: ۷۲).

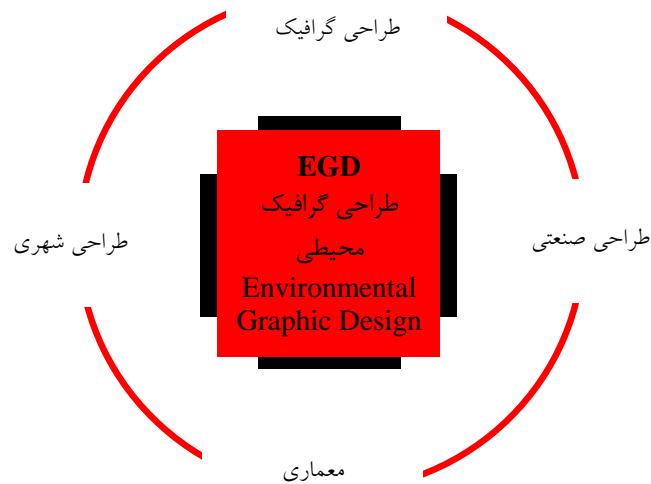
همان‌طور که بیان شد شهادت به‌صورت کلی در معنای لغوی در قرآن به معنای دیدن، گواهی دادن و الگوسازی آمده و شهید کسی است که می‌بیند و گواهی می‌دهد و نمونه می‌شود، یعنی آنکه حقیقت و درستی را مشاهده می‌کند و با جهاد خود به آن گواهی می‌دهد و با جان‌نثاری خود نسبت به آن الگو می‌شود و حکم تاییدی بر آن می‌زند.

طراحی گرافیک محیطی

طراحی شهر در جهت تسهیل در امور شهروندان و سرعت بخشیدن به انتقال مفاهیم راهنما، همچنین نظم‌بخشیدن به محیط شهری، ارتباط هرچه بهتر شهروندان با فضاهای شهری، اطلاع‌رسانی، حفظ آرامش، ایجاد فضایی پرنشاط، به مدد عناصر تصویری را طراحی گرافیک محیطی^۱ می‌گویند که می‌توان با استفاده از این هنر، پاسخ‌گوی مجموعه‌ای از مطالبات و نیازهای عمومی و اجتماعی جامعه بود. این هنر شاخه‌های هنری و تخصصی دیگری را در حوزه اجرا هم‌چون طراحی گرافیک، معماری، معماری داخلی، لنداسکیپ و طراحی صنعتی، طراحی شهری با خود همراه می‌نماید و در حوزه مطالعاتی تخصص‌هایی همانند علوم تربیتی، روانشناسی، مطالعات اجتماعی، فرهنگی و جامعه‌شناسی که همگی به جنبه‌های بصری مسیریابی، اطلاعات و هویت ارتباطی و شکل‌دادن به ایده مکان توجه دارند و تجربه‌هایی را می‌آفرینند که مردم را به محیط پیوند داده و هدایت می‌نماید (ایلوخانی، ۱۳۸۸: ۶-۱).

1- Environmental Graphic Design (EGD)

اگر طراحی گرافیک محیطی را یک مربع تصور کنیم، طراحی گرافیک یک ضلع این مربع و سه ضلع دیگر معماری، طراحی محیطی و طراحی صنعتی هستند (اسداللهی، ۱۳۹۵: ۲۰).

تصویر ۱. چرخه طراحی گرافیک محیطی

البته در گرافیک محیطی تجربه‌های دیداری، با دیگر حواس، مانند شنوایی، بویایی، چشایی یا لامسه، در حرکت و عمل مکانیکی، فیزیولوژیکی بدن، آمیخته می‌شود (کمالی دولت‌آبادی، ۱۳۸۹: ۱).

"در مجموع عوامل بصری تأثیرگذار و حذف عوامل بصری زائد برای تشدید عامل بصری موردنظر، موضوع محیط و تناسبی که عوامل بصری باید با آن محیط داشته باشند، اثربخش بودن به‌طوری‌که چنان در روح و روان مخاطب مؤثر واقع شود که این اثرگذاری در الگوی رفتاری او نمایان شود." همچنین "به تصویر و تجسم درآوردن مفاهیم عمومی و اختصاصی موضوعات مختلف در محیط‌های گوناگون، به‌منظور انتقال سریع، صریح و صحیح این مفاهیم به مخاطب با رعایت اصول زیباشناختی که در هنر گرافیک مطرح است به‌گونه‌ای که بتوانیم رفتار مطلوب را در مخاطب به وجود آورد" (ایلوخانی، ۱۳۸۸: ۲).

گرافیک محیطی می‌تواند در کنار اصول معماری و شهرسازی و دیگر عوامل در ساماندهی صحیح شهر، مؤثر واقع شده و با استفاده از اصول زیبایی‌شناختی و روانشناختی، موجبات

آسایش و آرامش و ایجاد رفتار مطلوب افراد در محیط‌های صنعتی و زندگی ماشینی در شهرهای شلوغ را نیز فراهم آورد.

شایان ذکر است که "گرافیک محیطی یک پدیده اجتماعی است که مهم‌ترین ویژگی آن با در نظر گرفتن فضا سازی تصویری، خصایص ملی، قومی، فرهنگی، اجتماعی، آداب و سنن و گرایش‌های سیاسی و اقتصادی جامعه تأثیر فراوان و مستقیمی بر سلامت ذهنی و فرهنگ یک جامعه، یک شهر، یک محله، یک خانه و حتی اتاق یکی از اعضای خانواده دارد تا بتواند فضایی پرنشاط، سالم و قانع کننده را برای شهروندان ایجاد نماید؛" از این رو شناخت هنجارها و آشنایی با فرهنگ جوامع، قوانین، آداب و رسوم، ارزش‌ها و اعتقادات در گرافیک محیطی بیشترین اهمیت را دارا می‌باشند، زیرا با شناخت، به سادگی می‌توان با مخاطب خود ارتباط برقرار نموده و مفاهیم را منتقل داد (میرزائی نسب فهادان، ۱۳۹۲: ۱۱۹).

اهداف گرافیک محیطی

از مهم‌ترین اهداف طراحی گرافیک محیطی، آموزش و هدایت شهروندان، به اجرا در آوردن قوانین و مقررات و ابزار توسعه اقتصادی، تسهیل در امر ارتباط (مسیریابی)، ادراک محیط، ایجاد هویت بصری، ایجاد محیطی زیبا، اطلاع‌رسانی، هویت بخشی به اماکن و مناطق، نظم بخشی به محیط و عناصر، چیدمان شهری، تبلیغات محیطی، تلطیف محیط و ... را می‌توان نام برد.

اصول تأثیرگذار در طراحی گرافیک محیطی

طراحان گرافیک محیطی؛ پیامی هدف‌دار برای شناساندن محیط به گونه‌ای زیبا انتقال می‌دهند (اسداللهی، ۱۳۹۵: ۷۶). در این راستا به کار بردن اصول تباین یا کنتراست^۱، هارمونی^۲ و هماهنگی، توازن، ترکیب بندی در فرم و محتوی و رنگ، عوامل نوشتاری، عوامل محیطی، فرهنگی (ایلوخانی، ۱۳۸۸: ۳۳-۲۹)، تنوع، تاکید، تداوم، تعادل، تناسب (مسیب، ۱۳۹۲: ۹) از عوامل تأثیرگذار است. از این رو طراح می‌تواند مخاطب خود را توسط عوامل دیگری مانند

1- Contrast
2- Harmony

اصول ردیابی، تغییر اندازه‌های طبیعی، تضاد و اصول شکل و زمینه و اصول یکسان‌سازی، تحت تأثیر قرار دهد. (ایلوخانی، ۱۳۸۸: ۳۳-۲۹).

کاربرد گرافیک محیطی

از آنجا که امروزه حوزه اثرگذاری گرافیک محیطی بسیار گسترده‌تر شده و در زمینه‌های متنوعی شاهد آن هستیم، می‌توان کاربردهای کلی هم‌چون: تبلیغات در حوزه کالا و یا تبلیغ یک جریان فکری و فرهنگی، هدایت و راهنمایی، جنبه‌های تفریحی یا تفریحی (ایلوخانی، ۱۳۸۸: ۱۸) را عنوان نمود که در پژوهش گلزار شهدا بر اهمیت کاربرد آموزشی (به نسل‌های آینده) توسط عناصر گرافیک محیطی در محیط دانشگاه‌ها بیشتر تأکید شده است.

کاربرد آموزشی

در شهرهای بزرگ شهروندان با رویدادها و پیامدهای گوناگونی روبرو هستند که مدیران شهری می‌توانند با آموزش صحیح، فرهنگ‌سازی نموده و اصول و قواعد شهری را از طریق طراحی گرافیک محیطی به‌گونه‌ای که تنش‌زا نباشد، ما را از ناهنجاری‌ها، زشتی‌ها و آلودگی‌های بصری دور نموده و برای شهروندان فضایی مناسب و زیبا در محیط زیست شهری فراهم نماید (اسداللهی، ۱۳۹۵: ۱۰). در این راستا اغلب به‌صورت غیرمستقیم در جهت کاهش مشکلات زندگی شهری به شهروندان آموزش داده می‌شود که در نهایت به تغییر رفتار شهروندان در جهت اهداف موردنظر منجر خواهد شد.

شیوه‌های انتقال پیام به‌عهده طراحان گرافیک محیطی است و در مورد بزرگداشت شهدا که هدف پژوهش حاضر است، یکی از شیوه‌ها، طراحی یادمان‌ها، یادبودها و در معرض دید مخاطبان، قراردادن آن به‌منظور حفظ ارزش‌های والای انسانی می‌باشد که نتیجه کاربردی آموزشی نیز دارد.

پیشینه پژوهش

طی مطالعات و تحقیقات اجمالی و هماهنگی‌های صورت گرفته با مراکز مرتبط به این پژوهش همانند بنیاد شهید و امور ایثارگران و پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایران داک) و جستجوهای جانبی، پژوهشی مستقل به بررسی گرافیک محیطی گلزار شهدا یا مقبره‌الشهدای سطوح دانشگاهی صورت نگرفته است. پیشینه پژوهش حاضر شامل دو بخش «شهید» و

«گرافیک محیطی» است. درخصوص مقوله شهید و شهادت تحقیقات بسیاری صورت گرفته است که می‌توان به پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد تحت‌عنوان «بررسی و تبیین فرهنگ ایثار و شهادت در اسلام و مقایسه آن با سایر ادیان»، توسط مریم علیمردی (۱۳۸۹) و کتاب «مجموعه مقالات همایش ملی ایثار و شهادت» (۱۳۸۷) اشاره نمود.

همچنین در خصوص گرافیک محیطی نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته که شامل موارد ذیل است: کتاب مسعود ایلوخوانی (۱۳۸۸) تحت‌عنوان «گرافیک محیطی»، کتاب مصطفی اسداللهی (۱۳۹۵) تحت‌عنوان «مبادی مباحث کارشناسی طراحی گرافیک در ارتباط تصویری - طراحی گرافیک محیطی»، کتاب مجموعه مقالات همایش علمی اولین دوسالانه دیوارنگاری شهری و گرافیک محیطی (۱۳۹۲) اشاره نمود. همچنین در مورد معماری گلزارها پژوهش «بررسی الگویی تئوریک و راهکارهای علمی در جهت طراحی گلزارهای کشورهای اسلامی جهان» توسط آقایان مهرداد جاویدی‌نژاد و میثم توکلی‌نیا (۱۳۸۸) در بنیاد شهید و امور ایثارگران صورت گرفته است که بیشتر به سازه‌ها^۱ و ساختارهای معماری گلزارها پرداخته شده است.

جامعه آماری پژوهش

نظر به کاربرد آموزشی و یادمانی در جهت حفظ ارزش‌های انقلاب اسلامی، گلزار شهدای دانشگاه‌های شهر تهران به‌عنوان جامعه آماری انتخاب و در این پژوهش، ۲۴ گلزارشهدا در دانشگاه با توجه به امکان دسترسی و ممنوعیت تصویربرداری برخی (به لحاظ مسائل امنیتی و نظامی) است (جدول شماره ۱) در دانشگاه‌های مورد مطالعه که براساس حروف الفبا مرتب گردیداند، معرفی می‌شوند (جداول شماره ۲ و ۳) معرفی می‌شوند.

جدول ۱. جامعه آماری گلزار شهدای دانشگاه‌های شهر تهران

ردیف	نام دانشگاه	واحد و منطقه دانشگاهی	تعداد شهدا	تاریخ خاکسپاری
۱	امام صادق (علیه‌السلام) - خواهران	بلوار فرحزادی	۶	۱۳۸۱/۰۲/۲۳
۲	الزهرا (سلام‌الله‌علیها)	تهران، ونک	۲	۱۳۹۳/۰۳/۰۱
۳	امام هادی (علیه‌السلام) (دانشکده)	بزرگراه بسیج	۵	۱۳۸۰/۰۹/۱۸
۴	افسری امام علی (علیه‌السلام)	خیابان امام	۸	۱۳۸۰/۰۷/۰۵

ردیف	نام دانشگاه	واحد و منطقه دانشگاهی	تعداد شهدا	تاریخ خاکسپاری
		خمینی (رحمه الله)		
۵	امام حسین (علیه السلام)	بزرگراه شهید بابایی	۳	۱۳۸۵/۰۸/۱۵
۶	امام محمدباقر (علیه السلام)	اتوبان شهید بابایی	۱	۱۳۸۴/۰۱/۰۱
۷	آزاد علوم تحقیقات	اشرفی اصفهانی	۲	۱۳۹۱/۰۷/۲۵
۸	دانشگاه پیام نور مرکزی	مینی سیتی	۳	۱۳۸۷/۱۱/۲۸
۹	پلیس نیروی انتظامی	دهکده المپیک	۸	۱۳۸۰/۰۷/۰۵
۱۰	تربیت مدرس	بزرگراه جلال آل احمد	۳	۱۳۸۷/۰۸/۰۴
۱۱	تهران	میدان انقلاب	۵	۱۳۸۷/۱۰/۱۶
۱۲	شهید بهشتی	ولنجک	۵	۱۳۸۶/۱۰/۲۷
۱۳	شهید رجائی	لوزیان	۳	۱۳۸۴/۱۲/۰۱
۱۴	دانشکده فنی دختران دکتر شریعتی	خانی آباد نو	۲	۱۳۹۰/۰۹/۲۷
۱۵	شهید عباسپور	فلکه چهارم تهرانپارس	۲	۱۳۹۱/۰۳/۳۱
۱۶	صدا و سیما (دانشکده)	بزرگراه نیایش	۲	۱۳۹۰/۰۷/۰۲
۱۷	صنعتی امیرکبیر	خیابان حافظ	۵	۱۳۸۷/۱۲/۰۵
۱۸	صنعتی شریف	خیابان آزادی	۳	۱۳۸۴/۱۲/۲۲
۱۹	علوم پزشکی	بزرگراه همت	۲	۱۳۸۹/۰۲/۲۷
۲۰	علوم پزشکی آجا (ارتش)	خیابان فاطمی غربی	۱	۱۳۹۱/۰۹/۲۹
۲۱	علامه طباطبایی	دهکده المپیک	۲	۱۳۹۰/۰۴/۰۷
۲۲	علم و صنعت	میدان رسالت	۵	۱۳۸۶/۱۲/۰۹
۲۳	علوم و فنون فارابی	لوزیان	۵	۱۳۸۰/۰۸/۱۷
۲۴	فنی و حرفه‌ای دخترانه ولیعصر (دانشکده)	خانی آباد نو	۲	۱۳۹۱/۰۳/۲۷

جامعه آماری و نمونه گلزار شهدای دانشگاه‌های شهر تهران بر اساس عناصر بصری به کار رفته در گلزارها در جدول شماره ۲ ارائه می‌گردد:

جدول ۲. جامعه آماری و نمونه گلزار شهدای دانشگاه‌های شهر تهران

ردیف	نام دانشگاه	عناصر بصری به کار رفته در گلزارها		
		قلم، خط یا فونت	پرچم	فانوس
۱	امام صادق (علیه السلام)	معلی	سه تایی	دارد
۲	آزاد علوم تحقیقات	شکسته نستعلیق	سه تایی	ندارد
۳	الزهرا (سلام الله علیها)	شکسته نستعلیق	ندارد	دارد
۴	تهران	کوفی	چهار تایی	ندارد
۵	شهید بهشتی	شکسته نستعلیق	سه تایی	ندارد
۶	شهید رجایی	شکسته نستعلیق	سه تایی	ندارد
۷	صنعتی امیرکبیر	شکسته نستعلیق	سه تایی	دارد

جامعه آماری و نمونه گلزار شهدای دانشگاه‌های شهر تهران بر اساس ساختار کلی فضای گلزارها در جدول شماره ۳ ارائه می‌گردد:

جدول ۳. جامعه آماری و نمونه گلزار شهدای دانشگاه‌های شهر تهران

ردیف	نام دانشگاه	ساختار کلی فضای گلزارها				
		سازه‌ها	سنگ قبرها	پلکان	مبلمان شهری	فضای سبز
۱	امام صادق (علیه السلام)	گنبدی شکل	مرمر سفید	ندارد	ندارد	کاج
۲	آزاد علوم تحقیقات	گنبدی شکل	گرانیت سیاه	دارد	ندارد	کاج بسیار

ردیف	نام دانشگاه	ساختار کلی فضای گلزارها				
		سازه‌ها	سنگ قبرها	پلکان	مبلمان شهری	فضای سبز
						محدود
۳	الزهرا (سلام‌الله علیها)	ندارد	گرانیت سیاه	ندارد	ندارد	گل بسیار محدود
۴	تهران	ندارد	مرمر سفید	دارد	ندارد	درخت کاج و سرو و چنار
۵	شهید بهشتی	گنبدی شکل	گرانیت سیاه	دارد	ندارد	درخت کاج و چنار گل گلاب
۶	شهید رجایی	گنبدی شکل	گرانیت سیاه	دارد	ندارد	درخت کاج
۷	صنعتی امیرکبیر	المان و نماد	مرمر سفید	دارد	ندارد	درخت کاج

یافته‌های پژوهش

بر اساس یافته‌های جدول شماره ۳ از بررسی گلزارهای مورد مطالعه و تفکیک عناصر بصری و گرافیک محیطی مکان‌های مورد بررسی، درخصوص مولفه‌ها می‌توان بیان نمود:

۱. سازه‌های معماری و ساختار کلی

بیشترین موردی که از دور، قبل از ورود به گلزارها چشم مخاطب را به خود جلب می‌نماید سازه‌های معماری است که در این گلزارها ساخته شده است که اکثراً چه در پلان کف و در معماری سقف‌ها، سازه‌های گنبدی شکل طراحی شده است.

همان‌طور که در معماری اسلامی به‌ویژه در ایران شاهدیم گنبد بر پایه‌های مربع یا چند ضلعی، برای آرامگاه‌ها بسیار مورد توجه بوده که می‌توان آنرا اقتباسی از اماکن مقدسه دوره ساسانی یا آتشکده‌ها دانست. مصداق آن در طی تاریخ هنر اسلامی در برج مقبره‌هایی بقعه پیرمسلم در تاکستان و سلطانیه و یا همچون برج مقبره سلطان سنجر در مرو و بسیاری آرامگاه‌های دیگر دیده می‌شود (نک هیلن یرند، ۱۳۸۳: ۵۲).

از طاق و گنبد و همچنین طرح‌های اسلیمی، هندسی، اسلامی - ایرانی، مانند آنچه در دانشگاه شهید بهشتی و دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات و چند نمونه دیگر استفاده شده است، کاربرد این نقوش به لحاظ معنا چنانچه گفته شده است: «مرکز تصویر هندسی واسلیمی همه‌جا هست و هیچ‌جا نیست و هر اثبات درون خود یک نفی و هر نفی، اثباتی را در خود دارد» (نصر، ۱۳۷۶: ۸۴).

همچنین در بناهایی هم‌چون دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات و دانشگاه شهید بهشتی که ورودی محرابی شکل دارد و نیایش و صعود در ذهن مخاطب تداعی می‌نماید.

همچنین در برخی موارد مانند دانشگاه امیرکبیر سازه‌ای در حیطة معماری نداشته و فقط با نقشی نمادین، تداعی صعود، عروج، پرواز، عظمت و اوج گرفتن از زمین تا آسمان را در ذهن مخاطب ایجاد می‌نماید.

لازم به یادآوری است که اکثر گلزار شهدا در نزدیکی و یا در جوار اماکنی هم‌چون مسجد، حسینیه، نمازخانه و یا امام‌زاده طراحی شده‌اند که جنبه عبادی، فرهنگی این مساله را بیشتر می‌نماید و ارتباط میان این دو فضا باعث شده تا طراحی گلزارها نیز به سمت وسوی طراحی مساجد و حسینیه‌ها به لحاظ بصری به نقوش سنتی سوق داده شود، به‌گونه‌ای که در طراحی دیوارها، سقف‌ها، نرده‌ها نیز از طرح‌های سنتی ایرانی و اسلیمی استفاده شده است، از این‌رو اسماء الهی و یا اسامی پیامبر اسلام و ائمه اطهار و یا کتبه‌هایی با آیات قرآن در گلزارها به‌صورت کاشی‌کاری و کنده‌کاری مشاهده می‌شود.

۱-۱. سنگ قبرها

پس از ورود به گلزارها مورد دیگری که مخاطب در وهله‌ی اول به سمت آن هدایت می‌شوند سنگ قبر شهید است که با نشستن در کنار آن احساس برقراری ارتباطی نزدیک، میان مخاطب و شهدا برقرار می‌شود.

در موارد مطالعاتی این پژوهش، در اکثر سنگ قبرها از جنس مرمر سفید و یا گرانیت سیاه استفاده شده است. نگاهی اجمالی به قبور شهدا در شهر تهران علی‌الخصوص در بهشت الزهرا(س)، گویای این مهم است که سنگ به‌خصوص یا رنگ خاصی به جهت این موضوع به‌کار گرفته نشده است. برخی سنگ قبرها سفید و برخی سیاه است، البته با توجه به مقوله شهادت رنگ سفید بیان رستگاری، پاکی، بی‌گناهی و تقدس بوده و با مفهوم مرگ و سوگواری نیز ارتباط دارد؛ همچنین سنگ قبر سیاه با نوشته سفید نیز، ابدیت، مرگ، سوگواری و دنیای زیرین را معنا می‌دهد (میتفو^۱، ۱۳۹۴: ۲۸۰).

۱-۲. قلم، خط یا فونت

بر روی تمامی سنگ قبرها که با توجه به نوشته‌های آن‌ها اکثراً متعلق به شهدای گمنام می‌باشند و در مواردی که شهید متعلق به خانواده‌ی خاصی بوده و با مجوز خانواده ایشان در آن مکان به خاک سپرده شده، از خط نستعلیق، شکسته نستعلیق، معلی و عربی به رنگ سفید، قرمز و یا سیاه و در برخی موارد از رنگ سبز بر روی سنگ قبر نوشته شده است. این نیز مبنی آن است که هیچ اشتراک معنا و برای طراحان و یا سفارش‌دهندگان مطرح نبوده است که مشابه آن‌ها را بر روی سنگ‌های قبور دیگر در بهشت‌الزهرا(سلام‌الله) که ارتباطی با مقوله شهادت ندارد نیز شاهد هستیم.

۲. مبلمان شهری

زیباسازی محیط تاثیر فراوانی در تأمین سلامت روانی افراد دارد، به‌عنوان نمونه کاربرد صحیح اصول گرافیک در طراحی نشیمن برای یک فضای سبز، به شخص این امکان را می‌دهد که علاوه بر نشستن جهت رفع خستگی و برقراری ارتباط اجتماعی و کلامی در فرصت‌های مناسب با سایر شهروندان، از دیدن فضاهای شهری نیز لذت ببرد، بنابراین زیبایی‌های بصری را

1- Miranda Bruce Mitfo

در وسایل کاربردی نیز می‌توان ایجاد کرد که در گرافیک محیطی «مبلمان شهری» نامیده می‌شود (حاتمی، ۱۳۹۲: ۲۰۷).

از انواع این مبلمان شهری در گلزار شهدای دانشگاهی می‌توان به صندلی‌ها و نیمکت‌ها، ایستگاه‌های اتوبوس، سطل‌های زباله، بیلبردها و تابلوهای آگهی، چراغ، روشنایی و... اشاره کرد که خصوصیات منحصر به فرد هر کدام از این مبلمان نیز باید از اهمیت خاصی برخوردار باشد؛ چراکه با طراحی درست و مناسب هر کدام از آن‌ها، مدیران شهری می‌توانند در جهت تأمین نیاز شهروندان و القا هویت این گلزارها و یادبودها نقش مؤثری را ایفا کنند.

اجزای مبلمان شهری، چند ویژگی اساسی دارند: کاربردی بودن، اصولی و زیبایی آن (اقبال، ۱۳۹۱: ۶۸)، در صورت داشتن این ویژگی‌ها، می‌توان نیاز عملکردی و بصری شهروندان را هم‌زمان برآورده ساخت.

اما در گلزار شهدا طراحی خاصی متناسب با گلزارها که از پیش به صورت هدفمند، طراحی شده باشد، مشاهده نمی‌شود. در تمامی فضاهای مورد مطالعه، به صورت محدود در بعضی از آن‌ها، نیمکت‌های فلزی معمولی یا سکوه‌های ساده سنگی همانند آنچه در دانشگاه تهران وجود دارد که هم به عنوان پلکان و هم به عنوان نشیمن‌گاه مشاهده می‌شود. همچنین سطل زباله‌ها نیز می‌توانند به عنوان بخشی از مبلمان شهری دارای طراحی خاص مختص این موضوع باشند که چنین چیزی مشاهده نشده است.

۲-۱. چراغ، روشنایی، نورپردازی

چراغ‌ها و روشنایی‌ها هم به همین ترتیب بوده و بدین منظور طراحی نشده‌اند و در شب نورپردازی‌های خاصی تعبیه نگردیده است و بعضاً از چراغ‌های ساده با رنگ‌های سبز در بعضی از موارد به صورت بسیار محدود و یا روشنایی معمولی چراغ‌های محوطه، هم‌چون دانشگاه شهید بهشتی استفاده شده است.

۲-۲. تابلوهای راهنمایی، اینفوگرافی، پیکتوگرام

در بدو ورود به محیط دانشگاه‌ها، تابلوهای راهنمایی یا اینفوگرافی و پیکتوگرام‌هایی که مختص راهنمایی برای این امر طراحی شده باشد به چشم نمی‌خورد و گاهی از تابلوهای معمولی طراحی شده‌ی راهنمای سطح دانشگاه برای هدایت افراد به سمت گلزارها نیز استفاده

شده که شاخصه خاصی ندارد تا توجه مخاطبان را به سرعت و سادگی به خود جلب کند، حتی پیدا کردن این تابلوها نیز مستلزم آن است که مخاطب زمانی را صرف نموده تا بتواند در ابتدای امر یا در بدو ورود، این تابلوها را پیدا نماید.

۳- فضای سبز

۳-۱. گل‌ها

این‌گونه مشاهده می‌شود که انواع گل‌ها تقریباً متناسب با شرایط آب و هوایی و بی‌هدف کاشته شده‌اند. در هنر انقلاب اسلامی، گل یکی از نمادهای اصلی نشان‌دهنده جایگاه شهادت است، گل‌ها در هنگام شکوفایی نمادی از طبیعتی هستند، اما بعد از انقلاب جمهوری اسلامی ایران در اکثر شعرها و نقاشی‌ها از لاله به‌عنوان نمادی از شهادت یاد شده است (افضل‌طوسی، ۱۳۸۶: ۴۴).

در شعر معاصر نیز تعبیر داغ‌دیده و خونین دل به کرات دیده شده و اما بیشترین تأکید بر سرخی لاله و نسبت آن با خون شهید است، چنانچه از لاله به‌عنوان سمبل شهادت و نماد خون به کرات استفاده شده و از تعابیر و نمادهای ویژه هنر انقلاب است (افضل‌طوسی، ۱۳۸۶: ۴۴). در منابع دیگر، گل خشخاش یا شقایق قرمز، نماد بزرگداشت متوفیان جنگ بوده که به دلیل عمر کوتاهشان با سوگواری ارتباط دارند (میتفو، ۱۳۹۴: ۸۲)، از این‌رو متولیان امر می‌توانستند از گل‌های لاله یا شقایق با توجه به ارتباط نمادین صحیح آن‌ها استفاده مطلوب نمایند که در نهایت با توجه به نزدیک بودن این نماد به مفهوم شهادت، نه به شکل طبیعی و نه مصنوعی در گلزارها، مشاهده نمی‌شود.

۳-۲. درختان

در بیشتر موارد درختان کاج جوان و کوچک در گلدان یا باغچه و یا کاج‌های کهن سال که از قبل در مکان بوده، مشاهده می‌شود. درخت کاج نمادی از ایستادگی و مقاومت مبارز یا سرباز راه وطن بوده، در شعر انقلاب نیز با بیانی سمبلیک به کرات از سرو به معنی آزادگی، نامیرایی، سرسبزی، سرافرازی یاد شده است (افضل‌طوسی، ۱۳۸۶: ۵۲). همچنین قدرت و شخصیت مردانگی، صلح و آرامش است (میتفو، ۱۳۹۴: ۹۳). همان‌طور که در برخی موارد نیز به‌صورت محدود درختان قدیمی سرو تنومندی دیده می‌شود که نمادی از مرگ و سوگواری است که با خدایان دنیای زیرین در ارتباط است و این تصور وجود داشته که این درخت بدن را حفظ

می‌کند. بنابراین از آن‌ها به صورت نمادین در گورستان‌ها و گلزارها استفاده شده است (میتفو، ۱۳۹۴: ۹۳).

نقش درخت سرو نماد جاودانگی و حیات پس از مرگ بوده که در نقوش فرش و نگاره‌های ایرانی دیده می‌شود. درخت سرو بر دیواره‌های تخت جمشید حجاری شده و نقش بته، جقه دوره قاجار در واقع شکل انتزاعی درخت سرو است که بر دست‌بافته‌ها دیده می‌شود (افضل طوسی، ۱۳۹۳: ۲۳۷). همچنین، مجید قادری، تک‌سروی را که نواری سرخ بر انتهای آن در باد می‌رقصد، ارائه داده است که مشخصاً سرو را به‌عنوان سمبل رزمنده و شهادت معرفی کرده است (افضل طوسی، ۱۳۸۶: ۵۲). این مولفه فقط در گلزار شهدای دانشگاه تهران، مشاهده شد.

۴- برخی سازه‌ها و اشیاء نمادین در گلزار شهدا

برخی از سازه‌ها به‌طور ثابت و برخی اشیاء نمادین در گلزار شهدای دانشگاهی مشاهده می‌شود. برخی مانند رحل، کتاب (در دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تسبیح و چادر نماز در راستای ایجاد حال و هوای معنوی است)، اما برخی جنبه نمادین دارد که در ذیل، به آن‌ها اشاره می‌گردد:

۴-۱. پلکان

در تمامی این فضاها چه در ورودی و چه در اطراف، از پله استفاده شده که به سمت بالا مخاطب را هدایت می‌کند. پله نشانگر [مسیری] به سوی جاده‌ای معنوی برای رسیدن به معرفت و روشن‌شدگی است و نمادی از تقسیم بین دو منطقه مقدس و [غیرمقدس] غیردینی یا گذر از یک مرحله زندگی به مرحله دیگر یا گذر از زندگی به مرگ را مشخص می‌کند و همچنین جاودانگی الوهیت را نیز می‌رساند (میتفو، ۱۳۹۴: ۲۳۷-۲۳۵). به‌طور نمونه، ورودیه گلزار دانشگاه شهید بهشتی به لحاظ تعدد پله‌ها از بقیه نمونه‌ها شاخص‌تر است.

۴-۲. فانوس

از مواردی که در فضای گلزارهای مورد مطالعه دیده می‌شود، اشاره به اینکه شهدا هم‌چون چراغ روشن‌گر راه هستند، فانون است. فانون نشان‌دهنده حقیقت است، چون فانوس دریایی، نور را برای هدایت کشتی‌ها در امنیت حفظ می‌کند، درست به مانند روحی [است] که به سوی ایمان می‌رود (میتفو، ۱۳۹۴: ۲۲۷)، مانند دانشگاه امیرکبیر که فانوس‌هایی به رنگ قرمز و برخی

دانشگاه‌ها مانند دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) واحد خواهران به رنگ نقره‌ای و دانشگاه الزهرا (سلام‌الله‌علیها) به رنگ آبی، به‌کار گرفته شده است. در سال‌های اخیر نیز در دسته‌های عاشورایی عَلم‌هایی با تعداد زیادی طراحی شده‌اند. از این‌رو فانوس بر سر قبور شهدا، نمادی از نور و روشنایی و هدایت معنوی است.

۴-۳. آب‌نما

در کنار برخی دیگر از این گلزارها مانند گلزار دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات و دانشگاه تهران، آب‌نما نیز کار شده است. آب‌نمای دانشگاه تهران از بالا به‌صورت هندسی و مارپیچ به سمت پایین و بعد اطراف گلزار را احاطه نموده است که می‌تواند نمادی از نزول رحمت الهی بر این گلزار باشد. در دانشگاه الزهرا (سلام‌الله‌علیها) نیز آب‌نمای کوچکی در قالب یک حوض که نشأت گرفته از فرهنگ سنتی ایرانی است، در گوشه‌ای از فضای گلزار تعبیه شده است. در نهایت آب در فرهنگ ایرانی نمادی از روشنایی و جریان زندگی و در فرهنگ اسلامی تداعی‌کننده فرهنگ عاشورایی و لب‌تشنگان صحرای کربلا است.

۴-۴. پرچم

در جوار تمامی گلزارها سه نوع پرچم به‌کار رفته است: اول پرچم ملی کشور جمهوری اسلامی ایران، دوم پرچم‌های مذهبی و مناسبتی است که مثلاً در مراسم‌هایی همچون عاشورا و تاسوعای امام حسین (علیه‌السلام) از آن‌ها استفاده شده و سوم پرچمی که نشان‌دهنده و معرف آن‌رگان، سازمان و دانشگاه می‌باشد. همان‌طور که در مقاله «از جاهلیت تا عاشورا» آورده شده است، "پرچم یا درفش یا بیرق نماد یک گروه، سازمان، یا کشور است که بیشتر روی پارچه یا کاغذ به‌صورت رنگی درست می‌شود. در قدیم، پرچم نماد اتحاد و تمایز در جنگ‌ها به‌شمار می‌رفته است". پرچم نقش تعیین‌کننده‌ای دارد که نوع کشورها را از هم تفکیک و از طریق آن می‌توان اهدافی را نیز اطلاع‌رسانی نمود. پرچم کشورها که نمادی از هویت و رویدادهای تاریخی و سرگذشتی‌ست که بر مردمان و سرزمین آن کشور گذشته است. همچنین در مقاله «نمادشناسی هنر انقلاب در شعر و نقاشی»، پرچم به‌عنوان نمادی از مبارزه، مقاومت و پایداری یاد شده است (افضل‌طوسی، ۱۳۸۶: ۶۵).

نتیجه گیری

با توجه به مطالعه گرافیک محیطی گلزار شهدای دانشگاه‌های تهران، به نظر می‌رسد در راستای حفظ و بزرگداشت ارزش‌های انقلاب و آموزش آن به نسل آینده، نقشه و طراحی یکسانی صورت نگرفته و هر گلزار با امکانات موجود آن دانشگاه و بدون طرح و نقشه‌ای یکسان برپا شده است.

در ساختار سازه‌ها، اصول و نمادهای اسلامی، ملی و مذهبی به کار رفته است ولی از لحاظ رعایت اصول گرافیک محیطی و عناصر به کار برده شده، بسیار ساده و در برخی موارد هم چون مبلمان شهری، تابلوهای راهنما، نشانه‌ها یا پیکتوگرام‌ها به جهت اصول یکسان‌سازی و اصول ردیابی، طراحی خاصی مختص مفهوم شهادت و جایگاه شهید، مشاهده نمی‌شود. این امر گاه جلوه‌ای تصادفی و گذرا به این مکان‌ها بخشیده که خود مغایر اهداف برپایی آنهاست. مدیران شهری به‌هنگام طراحی و فضاسازی این گلزارها می‌توانند با مشاوره طراحان گرافیک محیطی اثری بهتر، موثر و ماندگارتر در راستای حفظ و انتقال ارزش‌های ملی و اعتقادی به‌جای گزارند. همچنین به لحاظ اقتصادی نیز می‌توان با طراحی اصولی و استفاده از هنر تخصصی، این مکان‌ها را به یک جاذبه گردشگری تبدیل نموده تا متولیان امر بتوانند به اقتصاد کشور، برای ارگان‌هایی همچون بنیاد شهید و بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس و هم سازمان گردشگری کمک شایانی نموده و یا توسط این جاذبه‌های هنری در داخل کشور، جاذبه‌های فرهنگی نیز ایجاد نمایند.

منابع و مأخذ

الف) منابع فارسی

- اسداللهی، مصطفی (۱۳۹۵). مبادی مباحث کارشناسی طراحی گرافیک در ارتباط تصویری طراحی گرافیک محیطی، تهران: انتشارات فاطمی.
- استوار، مسیب (۱۳۹۲). هنرگرافیک محیطی، تهران: انتشارات رازنامه.
- افضل طوسی، عفت السادات (۱۳۸۸). مجموعه مقالات همایش بهار ایرانی، نمادشناسی هنر انقلاب در شعر و نقاشی، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- افضل طوسی، عفت السادات (۱۳۹۳). طبیعت در هنر باستان، تهران: انتشارات انتشارات دانشگاه الزهرا (سلام الله علیها).
- اقبال، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۱). همکاری‌های بین بخشی رویکردی در زیباسازی مبلمان شهری، چهارمین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت شهری، مشهد.
- ایلوخوانی، مسعود (۱۳۸۸). گرافیک محیطی، تهران: انتشارات موسسه فرهنگی فاطمی.
- بوروس میتفو، میراندا (۱۳۹۴). دایره‌المعارف مصورنمادها و نشانه‌ها، ترجمه حبیب بشیرپور، و معصومه انصاری، تهران: انتشارات سروش.
- بوکهارت، تیتوس (۱۳۷۶). ارزش‌های جاویدان هنر اسلامی، ترجمه سیدحسین نصر، چاپ دوم، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- حاتمی، صفیه (۱۳۹۲). نقش گرافیک محیطی در زیباسازی فضای شهری، مجموعه مقالات همایش علمی اولین دوسالانه دیوارنگاری شهری و گرافیک محیطی، تهران: انتشارات سازمان زیباسازی شهر تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- طباطبایی، سیدمحمد (۱۳۸۹). تفسیرالمیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، جلد دوم، قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عمید، حسن (۱۳۶۹). فرهنگ لغات عمید، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- کمالی دولت‌آبادی، ر (۱۳۹۵). «هم‌آمیختگی تجربه‌های حسی و شناختی در گرافیک محیطی»، فصلنامه جامعه فرهنگ و رسانه، سال دوم، شماره هشتم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۹). تفسیر نمونه، تهران: انتشارات دارالکتاب السلامیه.

- میرزائی نسب فهادان، م (۱۳۹۲). «جایگاه گرافیک محیطی در هویت بصری شهر»، مجله چیدمان، یزد، شماره ۴.
- مهرین شوشتری، ع (۱۳۷۴). فرهنگ لغات قرآن، تهران: انتشارات گنجینه.
- معین، محمد (۱۳۷۶). فرهنگ فارسی معین، جلد دوم، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- هیلن برند، روبرت (۱۳۸۳). معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، چاپ هفتم، تهران: انتشارات روزانه.
- علیمرادی، م (۱۳۸۹). «بررسی و تبیین فرهنگ ایثار و شهادت در اسلام و مقایسه آن با سایر ادیان»، پایان‌نامه دوره کارشناسی‌ارشد، اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

ب) منابع انگلیسی

- Henten, V., Willem, J., Avemarie, F (2002). *Martyrdom and Noble Death: Selected Texts from the Graeco-Roman, Jewish and Christian Antiquity* London: Routledge.
- Ikpe, Ibanga B (2013). *Morality and Martyrdom: Self-criminalization and Christian Worship*, *Thought and Practice: A Journal of the Philosophical Association of Kenya* 5, no. 1:69-89, University of Botswana.